

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մեծանուն հայագետ, վիճագրագետ Սեդրակ Բարխուդարյանի արխիվում պահպանվել է հեղինակի կազմած «Դիվան հայ վիճագրության» Շիրակի տարածաշրջանի արձանագրություններն ընդգրկող ձեռագիր պրակը և դաշտային օրագիրը: Ինչպես Ս. Բարխուդարյանն է կոչում՝ «Արձանագրագիտական գիտարշավ»-ը, որի կազմում էին ինստիտուտի վիճագրության բաժնի վարիչ Ս. Բարխուդարյանը՝ ղեկավար, անդամներ՝ Ալեքսանդր Մանուչարյանը, Աբրահամ Շահինյանը, Սուրեն Ավագյանը և վարորդ Ռազմիկ Լևոնյանը, 1966թ. օգոստոսի 5-ին մեկնում է Շիրակ՝ «Դիվան հայ վիճագրության» հերթական պրակի համար նյութեր հավաքելու:

Ի տարբերություն պատմամշակութային ու ճարտարապետական հուշարձաններով, ըստ այդմ նաև վիճագրությամբ անհամեմատ հարուստ Արևմտյան Շիրակի, այդ գավառի արևելյան հատվածը, չնայած մի քանի հռչակավոր վանական ու եկեղեցական համակառույցների՝ Մարմաշեն, Լմբատավանք, Հառիճավանք, Երեբույք, խնդրո առարկա բնագավառներում բավական համեստ ներկայանալի է: Այս իրավիճակին դաշտային օրագրում մասամբ անդրադառնում է Ս. Բարխուդարյանը. «Ամասիայի և Ղուկասյանի շրջանները տարօրինակորեն զուրկ են այժմ որևէ միջնադարյան հուշարձանից: Այն հուշարձաններն էլ, որ հիշատակված են կոմիտեի ցուցակներում կամ միայն հիմնապատերն են մնացել և կամ էլ դրանց վրա 19-րդ դարում նորերն են շինվել: Գերեզմանատներից հին տապանաքարերը անմշակ և անտապանագիր են, մյուսները նույնպես միայն 19-րդ դարի տապանագրեր ունեն: Այդ երկու շրջաններում չգտանք և ոչ մի արձանագրություն: Ամասիա գյուղում հյուրանոցին կից շենքի հիմքերն են փորում այժմ, որտեղից դուրս են եկել Շենգավթի տիպի լավ կերամիկայի բեկորներ և մի հատ թրձած կավե խոյի գլուխ, առաջի իրար միացած ոտներով, ետևի մասը կտրված, մի ականջով և առանց եղջյուրների»: Ս. Բարխուդարյանի այս մատնանշումը հիմնականում հաստատվեց նաև վիճագրության բաժնի արշավախմբի մերօրյա շրջագայություններով:

Արևելյան Շիրակի (ներկայիս ՀՀ Շիրակի մարզ) վիճագիր ժառանգությանն է նվիրված երջանկահիշատակ Սեդրակ Բարխուդարյանի կազմած ձեռագիր պրակը, որի հրատարակմանը ձեռնամուխ եղավ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիճագրության բաժինը: Այդ ձեռնարկին, հատկապես դաշտային հավաքչական աշխատանքներին, մասնակցել են պատմ. գիտ. դոկտոր-պրոֆեսոր Գրիգոր Գրիգորյանը, պատմ. գիտ. թեկնածուներ Գագիկ Սարգսյանը, Աշոտ Մանուչարյանը, Արսեն Հարությունյանը, գիտաշխատողներ Ռուբեն Գասպարյանը, Կլարա Ասատրյանը, բաժնի նախկին ասպիրանտ Կարեն Գրիգորյանը: Հարկ ենք համարում ըստ արժանվույն հիշել նաև ձեռագիր պրակի արձանագրությունների գրչագրող, երջանկահիշատակ Նորայր Խանգադյանին, որի գործը մեր օրերում շարունակում է Գևորգ Համբարձումյանը:

Պրակի հրատարակմամբ պայմանավորված՝ դաշտային աշխատանքները հետապնդում էին մի քանի նպատակ.

1. Որպես ուղենիշ ունենալով Ս. Բարխուդարյանի կազմած պրակի ձեռագիրը և դաշտային օրագիրը, նաև նկատառելով հուշարձանների պահպանվածության և վիճագրերի վերծանության գրեթե հիսնամյա հեռավորությամբ պայմանավորված իրողությունները, տեղում համեմատել վիճագրերը:

2. Ձեռքի տակ ունենալով Շիրակի մարզի հուշարձանների մերօրյա ցուցակները, փորձել լրացնել պրակի վիճագրական ատաղձը:

3. Անհրաժեշտության դեպքում թվային ֆոտոխցիկներով լուսանկարել պրակում լուսանկար չունեցող կամ անորակ լուսանկարված վիմագրերը:

Պրակի հրատարակման պատասխանատու խմբագրակազմի ջանքերով ընթերցողի դատին է ներկայացվում Շիրակի մարզի հուշարձանների որմերից ընդօրինակված 190 արձանագրությունն ընդգրկող «Դիվան հայ վիմագրության» պրակը: Այն հրատարակության պատրաստողները ձգտել են առավել հարազատ մնալ «դիվանակազմության» բարխուդարյանական սկզբունքներին ու մեթոդներին: Մարզկենտրոն Գյումրի քաղաքից վաղ արձանագրություններ մեզ չեն հասել, ուստի, իբրև մնուշ, ներառել ենք XIX դ. երկու արձանագրություն, որոնց հաջորդում են մարզի վիմագրակիր հուշարձաններն ըստ աշխարհագրական դասավորվածության՝ սկսելով ծայր հարավից՝ Անիպեմզա-Երեբունյք:

Պրակի ձեռագիր տեքստին մերօրյա միջամտությունների էությունը հետևյալում է.

1. Արձանագրությունների հետագա հրատարակություններով, վիմագրերի պահպանվածությամբ և տեղում կատարված համեմատություններով պայմանավորված՝ լրացումներ ծանոթագրություններում ու հրատարակություններում:

2. 1960-ական թթ. շրջագայությունների ժամանակ արշավախմբի անդամների աչքից վրիպած կամ հետագայում ինչ-ինչ հանգամանքներում բացահայտված, նոր արձանագրությունների ներառում:

3. Որոշ դեպքերում, ելնելով բովանդակության կարևորությունից կամ հետաքրքրությունից (կարևոր փաստեր, իրադարձություններ, անձինք, բառեր)՝ պրակում ներառվել են նաև XIX դ. վիմագրեր:

4. Կազմողի կողմից ներկայացված մի շարք գրչագրերի և լուսանկարների փոխարինում նորերով:

Խմբագիրների կողմից կատարված բոլոր միջամտությունները նշված են շեղատառերով՝ բացառությամբ պրակում ներառված նոր արձանագրությունների վերծանությունների: Վերջիններիս կարգային համարին դրված է աստղանիշ: Անակնկալ էր և՛ ձեռագիր պրակում և՛, նույնիսկ, դաշտային օրագրում Մարմաշենի արձանագրությունների բացակայությունը: Եթե խաչի ծորի վիմագրերը, թերևս, չէին կարող լինել, քանի որ դրանք հետագայում էին հայտնաբերվել, ապա բուն Մարմաշենի խիստ արժեքավոր վկայագրերին չանդրադարձը՝ տարակուսելի է: Միգուցե Ս. Բարխուդարյանը լիովին վստահել է իր ավագ և հռչակավոր գործընկեր Զովսեփ Օրբելու վերծանություններին ու ավելորդ համարել դրանք գրի առնել ու մեկ անգամ ևս հրատարակել: Սա քիչ հավանական ենք համարում:

Ս. Բարխուդարյանը ձեռագրին նախաբան կամ առաջաբան չի կցել, ուստի նպատակահարմար գտանք այն զետեղել:

Շիրակը պատմական Զայաստանի Այրարատ նահանգի հյուսիսային գավառներից է: Ի սկզբանե բաժանված լինելով Ախուրյան գետով, որը հատկապես վերջին դարերում նաև վարչաքաղաքական սահման էր դարձել, գավառը բնականորեն բաժանվել էր Արևմտյան ու Արևելյան Շիրակի: Այսօր Արևելյան Շիրակն իր տարածքով հիմնականում համապատասխանում է Զայաստանի Զանրապետության Շիրակի մարզին՝ խորհրդային շրջանաբաժանմամբ՝ Անիի, Ախուրյանի, Արթիկի, Ամասիայի և Աշոցքի շրջաններին:

Շիրակի մարզն արևմուտքից սահմանակից է Թուրքիային, հյուսիսից՝ Վրաստանին, արևելքից ու հարավից՝ ՀՀ Լոռու և Արևգածոտնի մարզերին:

Մարզի տարածքը բնակեցված է եղել անհիշելի ժամանակներից: Մ.թ.ա. I հազարամյակում ուրարտական պետության կազմում հիշատակված Էրիախի (^mEriahⁱ) երկիրն ըստ մասնագետների՝ մասամբ տեղավորված է եղել Շիրակում: Հետագա դարերում հունահռոմեական աղբյուրներում Շիրակը վկայված է Սիրակենե անվանումով: Մինչ մարզպանական ժամանակաշրջանը, Շիրակը մասն է կազմել արքունական տիրույթների: Այնուհետև գավառն անցել է Կամսարական նախարարական տանը, իսկ VII դարավերջին՝ աստիճանաբար հզորացող և արդեն 885թ. թագավորական խույրով օժ-

ված Բագրատունիներին, որոնց քաղաքական, տնտեսական, շինարարական ակտիվ գործունեության շնորհիվ գավառը, հատկապես նստոց Անին, մեծ զարգացում է ապրել:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, օտար նվաճողների ավերում-ավարառումները շարունակվեցին մինչև XII դարավերջ, երբ հայ-վրացական զորքերը Ջաքարյան իշխանների հրամանատարությամբ սկսեցին ազատագրել Հայաստանը, այդ թվում նաև Շիրակը:

Շիրակ գավառը ունենալով այնպիսի տեղեր, ինչպիսիք են Կամսարականները, Բագրատունիները, Պահլավունիները, Ջաքարյանները, ներառել է պատմամշակութային հսկայածավալ ու արժեքավոր ժառանգություն, որում շահեկանորեն առանձնանում է Անին: Կարծում ենք, նաև սրանով է պայմանավորվում Արևմտյան Շիրակի պատմաճարտարապետական տարաբնույթ հուշարձանների բազմաքանակությունը: Նկատելի այս անհամաչափությունը կարելի է պատճառ դիտարկել Շիրակի մարզի վիմագրական ժառանգության անհամեմատ սակավաթվությանը:

Անշուշտ, արձանագրությունների սակավությունը բնավ չի նսեմացնում նրանց աղբյուրագիտական արժեքը, հատկապես այնպիսի նշանավոր հուշարձանների վկայագրերի, ինչպիսիք են Մարմաշենը, Հառիճավանքը, Լմբատավանքը, Հայկաձորը, Նոր Կյանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, Հոգեվանքը և այլք:

Շիրակի արձանագրությունների (նկատի ունենք Արևելյան) նկատմամբ հետաքրքրությունը, ինչպես այլ տարածաշրջաններում, սկզբնավորվել է XIX դարի 40-ական թթ., հայ մեծանուն ու բազմաշխատ տեղագիրներ Սարգիս Ջալալյանցի, Հովհաննես Շահխաթունյանցի, մի փոքր ուշ՝ Աբել Մխիթարյանցի, Մելքիսեդեկ Գևորգյանցի, 80-ականներին՝ Հ. Ղևոնդ Ալիշանի շնորհիվ: 1950-60-ական թթ. տարածաշրջանի առանձին հուշարձանների վիմագրերին հոդվածներ նվիրեցին հնագետ Հովսեփ Եղիազարյանը, Ալեքսանդր Մանուչարյանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը, 1983 թ.՝ հնագետ-վիմագրագետ Հուսիկ Մելքոնյանը: Մեր օրերում այդ բնագավառում աչքի ընկավ վիմագրագետ Աշոտ Մանուչարյանը:

Հետազոտողները տարբեր առիթներով ուշադրության են արժանացրել նաև Արևմտյան Շիրակի վիմագրառատ հուշարձանները (Մրեն, Հոռոմոս, Տեկոր, Արջոառիճ, Խժկոնք և այլն)¹: Հատկապես Մրենի վաղմիջնադարյան հոյակերտ տաճարի վիմագրերին նրանք բազմիցս են անդրադարձել. առա-

1 Արևմտյան Շիրակի վիմագրերից շատերը տեղ են գտել հիմնականում հետևյալ աշխատություններում.

– **Հ. Ներսես Սարգիսեան**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 105-215 (Մխիթարյան միաբանը Հոռոմոսի վանքից ներկայացնում է շուրջ 55 արձ., Շիրակավանից՝ 6 արձ., Բազմայրից՝ 49 արձ., Արջոառիճից՝ 9 արձ., Մրենից՝ 12 արձ., Բազարանից՝ 9 արձ., Տեկորից՝ 7 արձ., Խժկոնքից՝ 15 արձ. և այլն):

– **Աշխարհբեկ Քալանթար**, Շրջան Տեկորի արշավախմբի (Արջո-Առիճ, Ալաման, Խժկոնք, Տեկոր, Ծպնի, Ագարակ, Բազարան, Նախճավան, Մրեն), «Հայաստան. քարե դարից միջնադար» երկերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 139-194 (գրչանկարներով և վերծանությամբ տրված վիմագրերի քանակական պատկերը հետևյալն է. Արջո-Առիճ՝ 7 արձ., Տեկոր՝ 11 արձ., Ագարակ՝ 6 արձ., Ծպնի՝ 1 արձ., Նախճավան՝ 1 արձ., Բազարան՝ 5 արձ., Մրեն՝ 1 արձ.):

– **Հ. Ղևոնդ Ալիշան**, Շիրակ. տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881 (մեծանուն հայագետը Արևմտյան Շիրակից բազմաթիվ արձանագրություններ է վկայակոչում, մասնավորապես՝ Շիրակավանից՝ 6 արձ., Հոռոմոսից՝ շուրջ 60 արձ., Բազմայրից՝ 52 արձ., Արջոառիճից՝ 9 արձ., Խժկոնքից՝ 18 արձ., Տեկորից՝ 7 արձ., Մրենից՝ 12 արձ. և այլն):

– **М. (Н.) О. Эмин**, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, Москва, 1881 (Արևմտյան Շիրակից՝ ժողովածուում ընդգրկված վիմագրերի քանակական պատկերը հետևյալն է. Հոռոմոս՝ 47 արձ., Շիրակավան՝ 5 արձ., Բազմայր՝ 46 արձ., Արջոառիճ՝ 8 արձ., Բազարան՝ 10 արձ., Խժկոնք՝ 11 արձ. և այլն):

– **И. А. Орбели**, Поминальная надпись Бута в Багаране, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 409, Надпись Укана и Папкана о построении колокольни в Ани, с. 473-474, Надпись Укана и Папкана в Кармир-ванке, с. 474-475 и т. д.

– **И. А. Орбели**, Надписи Мрена, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա., Երևան, 1974, էջ 33-43:

Ցավոք, այս հրատարակությունները չեն համապատասխանում վիմագրերի գիտական հրապարակման «դիվանյան» սկզբունքներին, ըստ այդմ նպատակահարմար չգտանք դրանք ներառել սույն հատորում:

ջին հրատարակիչը Մխիթարյան միաբան Հ.Ներսես Սարգիսյանն է²: Հետագայում որոշ լրացումներ է արել Նիկողայոս Մառը³, իսկ Հովսեփ Օրբելին հնարավորինս ամբողջացրել ու հատուկ քննության է առել դրանք (29 արձ.)⁴: Վիմագրերից որոշները տեղ են գտել Մկրտիչ Էմինի՝ Անիի, Կարսի և նրանց շրջակայքի վիմագրերն ամփոփող հատորում (11 արձ.՝ թարգմանված նաև ռուսերեն)⁵, ինչպես նաև Հ.Ղևոնդ Ալիշանի աշխատություններում⁶: Մրենի վիմագրերն առավել ամբողջական ու գրեթե «դիվանյան» սկզբունքներին համապատասխան 2012թ. հրատարակվեցին հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանի աշխատասիրությամբ⁷:

2015թ. Մրեն կատարած գիտարշավի ժամանակ ճարտարապետ Արմեն Ղազարյանը լուսանկարել է տեղի մի շարք վիմագրեր ու պատրաստել դրանց գրչանկարները: Նախորդ հրատարակիչների ուշադրությունից վրիպած կամ տարընթերցումներ պարունակող մի քանի վիմագրեր, նաև՝ վարպետանշաններ, վերջերս հրատարակվեցին պատմաբան Կարեն Մաթևոսյանի հեղինակակցությամբ⁸:

Ինչ վերաբերում է Հռոռոնոսի վանքի հուշարձանախմբի արձանագրություններին, ապա դրանցից 47-ը տեղ են գտել Մ.Էմինի ժողովածուում⁹, իսկ Ա.Պալատյանի, Ժ.Թիերիի, Ժ.Մահեի աշխատասիրությամբ հրատարակված Թ.Թորամանյանի անտիպ մնացած «Հռոռոնոսի վանքը» աշխատության մեջ ընդգրկված է 64 վիմագիր¹⁰: Առավել ամբողջական է Սամվել Կարապետյանի աշխատասիրությամբ վերջերս հրատարակված «Հռոռոնոսի վանքի վիմագրերը» ուսումնասիրությունը, որտեղ ամփոփված է ավելի քան 100 արձանագրություն¹¹:

Ընթերցողի սեղանին է դրվում «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի հերթական՝ թվով տասներորդ պրակը, որն ամփոփում է ՀՀ Շիրակի մարզի հուշարձանների որմերից ընդօրինակված 190 արձանագրություն, որոնցից ավելի քան 80-ն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

2 Հ.Ներսես Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 196-200:

3 Н. МАРР, Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб, 1893, с. 81-90.

4 И. А. ОРБЕЛИ, Надписи Мрена, с. 33-43:

5 М. (Н.) О. ЭМИН, նշվ. աշխ., էջ 72-76, արձ. 160-170:

6 Հ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 138-140, նույնի Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 114:

7 Ս. Կարապետյան, Մրենը և նրա հուշարձանները, «Վարձք», 2012, Հո 7, հուլիս-սեպտեմբեր, էջ 31-63: Սամվել Կարապետյանի աշխատասիրությամբ 2013 թ. դարձյալ նույն սկզբունքով ամբողջացվել և հրատարակվել է Բազմայրի վանքից 60 վիմագիր (Ս. Կարապետյան, Բազմայրի վանքի արձանագրությունները, «Վարձք», 2013, Հո 9, էջ 20-37):

8 Ա. Ղազարյան, Կ. Մաթևոսյան, Մրենի եկեղեցու շինարարական առանձնահատկությունները, վարպետանշանները և որոշ վիմագրեր, ՊԲՀ, 2015, Հո 3, էջ 131-138:

9 М. (Н.) О. ЭМИН, նշվ. աշխ., էջ 26-46, արձ. 44-90:

10 Թ. Թորամանյան, Հռոռոնոսի վանքը (անտիպ նիւթեր), աշխատ. Ա. Թ. Պալատյան, Ժ. Ս. Թիերի, Ժ. Փ. Մահե, Tome quatre vingt-un Académie des inscriptions et belles - lettres, Paris, 2002, էջ 170-207:

11 The Horomos Inscriptions, by Samvel Karapetyan and Jean-Pierre Mahe, "Horomos Monastery: Art and History", Edited by Edda Vardanyan, Paris, 2015, pp. 361-493.